

સરોધન ગ્રંથમાળા, ગ્રંથાંક ૯
ગ્રેક લેખાભાઈ બેશિંગભાઈ અધ્યયન-સરોધન વિદ્યાભવન

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ઇસ્લામ યુગ

ખંડ ૧ : ભાગ ૧-૨

•

લેખક

સ્વ. શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ બેટે, ખા. એ.

•

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

આવૃત્તિ નંબર : ઈ. સ. ૧૯૪૫-

પ્રથમ પુનર્મુદ્રણ : ઈ. સ. ૧૯૫૯

પ્રત ૧૧૦૦

કિંમત સાઠાચાર રૂપિયા

પ્રકાશક : રસિકલાલ છા. પરીખ, શેઠ ભો. જી. અન્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ભદ્ર, અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિભાઈ પુ. મિશ્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયબર, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંરોધનને ખીનપવા કેટલાક સમયથી પ્રવૃત્તિ આદરી, તેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોને અથો લખવાનું કામ પણ મોખ્યું હતું. ૧૯૩૯ના માર્ચમા મુખર્ષ સરકારે નીચે જણાવેલી યોજના મંજૂર કરી દેણી આપી હતી.

૧. ભાષા અને માહિત્ય (Language & Literature)

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, એનો ઉગમ અને ક્રમિક કક્ષાઓમા વિકાસ;
૨. ગુજરાતી હદ શાસ્ત્રનો અધ્યયનાત્મક નિર્ણય;
૩. જૂની ગુજરાતીના શિષ્ટ ગ્રંથોનું સંપાદન (સભાના હાથપ્રત-સંગ્રહ તથા ખીજેની હાથપ્રતોને આધારે),

૨. ઇતિહાસ (History)

૧. ઇતિહાસ-સાધન ગ્રંથો;
૨. ગુજરાતનો સામ્પ્રતિક ઇતિહાસ (સચિત્ર),

૩. સમાજશાસ્ત્ર (Sociology)

૧. ગુજરાતની લિંગ લિંગ જાતિઓ ઉપર નિર્ણય તે અન્વયે આ પુસ્તકનો ખડ ૧ : ભાગ ૧-૨ નું આ પ્રથમ પુનર્મુદ્રણ છે

ગુજરાત વિદ્યાસભા
અમદાવાદ
તા ૧-૧૧-૧૯૫૯

રમિકલાલ છા પરીખ
અધ્યક્ષ
શેક ભો જે વિદ્યાલવન

અનુક્રમણિકા

ભાગ ૧ લો

પ્રકરણ

૧ હું ભૂમિના [ભૂમિનો ઇતિહાસ]

પૃ ૧-૧૬

ગુજરાતની ભૂસ્થતિ અને એના આસ્તિક વિકાસનો સમય ૩ - એગિપ્શનું મયખિંદુ ૩ - પ્રાગૈતિહાસિક નદીઓ મગધની પ્રવાહ ૪ - પ્રાગૈતિહાસિક મગધના મયજો ૫ - અદાના ભાગ દગ્ગા બદાના હલેખો વધાઈ મળે છે ૬ - પૌરાણિક સમય ૬ - યુગ દ/વેખો ૭ - ગુજરાતના સાસ્કારિક વ્યક્તિત્વના દાસના ગુજરાતની બહારના ઘોરા ભાગ પાપુ આવે છે ૮ - પૌરાણિક મનમના સ્થળો ૯ - ગુજરાતના ગાયત્રીમાસમાં વર્ણવેલા મયજો અને તેની મયર્થા ૧૦ - લાટ દેગ અને તેની મયર્થા ૧૧ - આમાલિક વડતરમા ભૌગોલિક સ્થળોએ બજાવેલો ભાગ ૧૭

૨ જુ પ્રાગૈતિહાસિક મમય

પૃ ૨૦-૨૭

પ્રાગૈતિહાસિક અને એતિહાસિક સમય ૨૦ - અમુગ ભતિ ૨૦ - આર્યોએ અમુગને છવી પોતાની મમ્મતિ તેમને આપી ૨૧ - અમુગની મસ્તિ વિરિષ્ટ દતી ૨૧ - પ્રાગૈતિહાસિક પાટનગર દુગસ્યલી અધવા દ્વાગા ૨૩ - યાદવો ૨૪ - ગુજરાત અને અમુગ તથા નાગો ૨૫ - પ્રાચીન ઋષિઓ અને ગુજરાતની ભૂમિ ૨૬ - યાદવો અને લૈન પરપગ ૨૬

૩ જુ એતિહાસિક યુગની શરૂઆત

પૃ ૨૮-૩૮

યાદવો અને મૈથિા વચ્ચેનો અધાગનો સમય ૨૮ - સિંદુદ્વીપનો વસવાટ ૨૮ યાદવો અને આબીરો ૨૯ - ગિરનારના ત્રણ લેખો ૩૦ - સમ્રાટ અરોહ અને મૈથિા સામાન્ય નગરના એક માત્ર પ્રાન ૩૦ - મઈ સનીમા ગિરનારના લેખોની સ્થિતિ ૩૧ - ગુજરાતના બનાવની સુરાવરો ૩૨ - સમ્રાટ અરોહની

ધર્મલિપિ અને એ સમયના સમાજ ઉપર પડતો પ્રકાર ૩૩ - અગ્રીક પછીની સ્થિતિ ૩૫ - યવન (ગ્રીક) રાજ્યો ૩૬

૪ થું : શક ક્ષત્રપો અને ગુપ્તો

પૃ. ૩૯-૪૯

પરદેશી શકોનું આગમન ૩૯ - શકો હિંદુ સમાજમાં મળી ગયા ૩૯ - નહપાન ક્ષત્રપ ૪૦ - નહપાનનો જમાઈ ઉપવદત્ત ૪૧ - ક્ષત્રપોના ખીલ કુલની સત્તા ૪૨ - ક્ષત્રપોનો પહેરવેશ ૪૨ - મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા ૪૩ - એણે ગિરનાર પાસેનું સુદર્શન તળાવ સમરાવ્યું ૪૪ - એની પછીના રાજ્યો ૪૫ - ગૂજરાતનો દરિયાઈ વેપાર વધારવાની કાળજી ૪૫ - ગૂજરાત કાઠિયાવાડનો સબંધ કાંકાને રસ્તે ૪૬ - દક્ષિણ ગૂજરાતમાં ત્રૈફટકો ૪૭ - ગુપ્ત મહારાજ્ય ૪૭ - સ્કંદગુપ્તના સમયનો ગિરનારનો લેખ ૪૭ - ઐતિહાસિક ગૂજરાતનું પહેલું પાટનગર જૂનાગઢ ૪૮ - ગુપ્તરાજ્યના અધિકારીઓના ગુણો ૪૮

૫ મું : વલ્હી

પૃ. ૫૦-૬૦

એ રાજ્યે સાંસ્કૃતિક પ્રગતિમાં લીધેલો ભાગ ૫૦ - વલ્હીનગર ઘણું પ્રાચીન છે ૫૦ - વલ્હી સંસ્કારનું કેન્દ્ર ૫૧ - વલ્હી રાજ્યો ૫૨ - હિંદુસ્તાનમાં વલ્હીનું મહત્ત્વ ૫૩ - ચીનનો મુસાફર યુવાંગમય ૫૪ - વલ્હી વેપાર અને વિદ્યા બનેનું કેન્દ્ર ૫૫ - ધાર્મિક સહિષ્ણુતા ૫૬ - વિદ્યાસંસ્કારને ઉત્તેજન ૫૭ - સામાજિક સ્થિતિ ૫૮ - આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થા ૫૮ - વલ્હીની પડતી ૬૦

૬ હું : ગૂજરાતના ઇતિહાસના ભ્રમણયુગો અને ગુર્જરા પૃ. ૬૧-૭૩

ગૂજરાતમાં વધુ જાતિઓનું ભ્રમણ ૬૧ - ભ્રમણનું કારણ ૬૧ - પ્રાગૈતિહાસિક ભ્રમણો ૬૨ - પૌરાણિક યુગનાં ભ્રમણ ૬૨ - ખ્રિસ્તી સાલની શરૂઆતનાં ભ્રમણ ૬૨ - ગુર્જરા પોતે પણ ભ્રમણો કરનારી એક જાતિ ૬૩ - નાની જ્ઞાતિઓનાં ભ્રમણો ૬૩ - ગુર્જરા ૬૪ - હાલના ગૂજરાતનું ગૂજરાત નામ ૬૫ - ગૂજરાત નામ પડવાનું કારણ ૬૬ - ગુર્જર રાજવાની લિખમાલ ૬૮ - લિખમાલે સંસ્કારિતામાં લખવેલો ભાગ અને એનો ઇતિહાસ ૬૯ - ભ્રમણોમાં નવી જાતિ પારસીઓ ૭૧ - ભ્રમણયુગોએ ગૂજરાતી સમાજ ઉપર કરેલી અસર ૭૨

૭ મું : અણહિલવાડ પાટણની સ્થાપના

પૃ. ૭૪-૮૬

પાટણ ૭૪ - વનરાજના કુલના ચાલુ ઇતિહાસમાં શકો ૭૪ - વનરાજની

લટથી ચડતી ૭૫ - પાટણની સમૃદ્ધિ શી ગીને વધી ૭૭ - ચાવડાઓની
લટ માટે પ્રીતિ ૭૮ - ચાવડાઓ નાના કાકોરા ૭૯ - મોલકીઓ અને
ગૂજરાતી મહારાજ્યનો પાથો ૭૯ - મોલકીઓની હતપતિ નામ વગેરે મટિની
કલ્પનાઓ ૮૦ - મોલકીઓ કોણ ૮૦ - મૂળગજનો વરા ૮૧ - મૂળરાજનો
રાજ્યવિસ્તાર ૮૩ - મૂળરાજે બધાનેલા મહિરા ૮૫ - એનું ચારિત્ર્ય ૮૫ -
મોમનાર્મી ૮૫ - મૂળરાજની પછીના રાજ્યો ૮૬

૮ મું હિંદુ ગૂજરાતી માત્રાગત્ય

પૃ ૮૭-૧૦૨

લીમદેવ પહેલો ૮૭ - મોમનાવ હપગ મહમૂદ ગીજનીની ચર્ચા ૮૭ -
મોમનાયનું મહિ ૮૯ - પાળથી નળેલા હિંદુ રાજ્યો ૯૦ - હિંદુ
મમાજની ખામી ૯૧ - નામાન્તિ માણ્યો અને આસ્તૃતિ પ્રગતિ ૯૨ -
વિદ્યામસ્કાર ૯૩ - માળવા અને ગજરાત ૯૩ - કલ્પદેવ ૯૪ - કલ્પોવતી ૯૪
- સિદ્ધરાજ ૯૬ - સિદ્ધરાજના પરાક્રમો ૯૬ - સિદ્ધરાજના શુભ કર્મો ૯૮
- એના આગમ ૧૦૦ - વિદ્યામસ્કારને હોતેજન ૧૦૦ - ચારિત્ર્ય ૧૦૨

૯ મું - હિંદુ ગૂજરાતી માત્રાગત્યની ચડતી અને પડતી પૃ ૧૦૩-૧૧૪

કુમારપાલ ૧૦૩ - ગજરાતને અહિંસા બનાવું ૧૦૪ - ધાર્મિક સહિષ્ણુતા
- ૧૦૬ - અપુત્રિદાધનનો ત્યાગ ૧૦૭ - દેવચંદ્રાચાર્ય ૧૦૭ - અન્યપાલ,
બાળ મૂળગજ અને મહમદ ગોરીની ચર્ચા ૧૦૮ - લીમદેવ ખાલો અને
ગુર્જર મહારાજ્યની પડતી ૧૦૯ - લવણપ્રસાદ અને સીંગવણ ૧૧૦ -
વસ્તુપાળ તેજપાળ ૧૧૨ - વિરાળેવ ૧૧૩ - અર્જુનદેવ ૧૧૬ - ચારગેવ
અને કલ્પદેવ ૧૧૪

૧૦ મું મુમત્તમાન સમય પહેલાનાં બાધકામ

પૃ ૧૧૫-૧૨૪

ધર, નગરરચના અને પોળો ૧૧૫ - લીમદેવ રાણાના વખતના મહિરા ૧૧૮
- સદ્ગાળ, મોલકાનું મહિ અને રોમનાય ૧૧૮ - રાણીવાવ ૧૧૯ -
આમુના વિનયરાહ અને તેજપાળના મહિ ૧૧૯ - સિલ્પશાસ્ત્ર એનું
સ્થાન ૧૨૦ - રાજમહાલ અને આમુના મહિરા ૧૨૦ - કામ અવરોધો અને
- કિલ્લાઓ ૧૨૨ - અરગોપોનો ભાગ ૧૨૨ - મિનનાર અને પાણીતામુ ૧૨૩
- રાજકીય સના બદલાવા હતાં સસ્તૃતિના બદલ થીમો ફેરનાર ૧૨૪

ભાગ ૨ જો

૧૧ મું : ગૂજરાતમાં મુસલમાનો

પૃ. ૧૨૫-૧૩૭

હેલ્લો હિંદુ રાજ કર્ણદેવ વાઘેલો ૧૨૫ - માધવ પ્રધાન ૧૨૬ - માધવ વિસલનગરા નાગર શાહલ ૧૨૭ - કનુધખાનના લશ્કરે વર્તાવેલો કેર ૧૨૮

૧૨ મું : મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના—ખીલજી વંશ પૃ. ૧૩૮-૧૫૪

ઐતિહાસિક સમયનો મોટો બ્રમણયુગ ૧૩૮ - મહુરાના સૌરાષ્ટ્રીઓ ૧૩૯ - પહેલો સૂબો અલખખાન ૧૪૧ - રાઝુજય તીર્થ ૧૪૧ - તેનો સમરાશાહે કરેલો ઉદ્ધાર ૧૪૨ - ઝાલોર સર કર્યો ૧૪૩ - અલ્લાહદીનના હેલ્લા દિવસો ૧૪૪ - અલખખાનનું મરણ અને ગૂજરાતમાં બળવો ૧૪૬ - અલખખાને બંધાવેલી મસ્જિદ ૧૪૬ - સુલતાન મુબારક હુનુમુદ્દીન ૧૪૭ - અફરખાન મલીક દીનાર સૂબો ૧૪૮ - હિયામુદ્દીન ગૂજરાતીની સૂબાગીરી ૧૫૦ - પરવારી નતના ગૂજરાતીઓએ દિલ્હીમાં જમાવેલી સત્તા ૧૫૦ - અલખખાનના સમયના લેખો ૧૫૨ - એ સમયના પાટણના મુસલમાન સતો ૧૫૩

૧૩ મું : તઘલખ વંશ

પૃ. ૧૫૫-૧૭૦

ગિયામુદ્દીન તઘલખ ૧૫૫ - મુહમ્મદ તઘલખનું ચારિત્ર્ય ૧૫૫ - દેશમાં બધે બળવો ૧૫૮ - પરદેશી અમીરો ૧૫૮ - આ પરદેશી અમીરોનો બળવો ૧૫૯ - શેખ મૂઠ્ઠુદ્દીન સૂબો અને બળવાખોર અમીરોનો નાશ ૧૬૦ - સુલતાનનો લશ્કરમાં મુકામ ૧૬૧ - મહારાષ્ટ્રમાં બળવો ૧૬૨ - હસનગંજુ અને દક્ષિણમાં બહમની વંશની સ્થાપના ૧૬૨ - ગૂજરાતમાં ફરી બળવો ૧૬૩ - કડી પાસે લડાઈ ૧૬૫ - પાટણમાં નિવાસ અને ગૂજરાતની વ્યવસ્થા ૧૬૬ - ઇતિહાસકાર ઝિયાઉદ્દીન બર્નીની શાણી સલાહનો સુલતાને કરેલો ઇનકાર ૧૬૭ - ગિરનારનો કિલ્લો સર કર્યો ૧૬૮ - ગોંડલમાં નિવાસ ૧૬૯ - કઠ્ઠા તરફ પ્રયાણ ૧૬૯ - મુહમ્મદ તઘલખનું મરણ ૧૭૦

૧૪ મું : સુલતાન ફીરોઝશાહ તઘલખ

પૃ. ૧૭૧-૧૮૬

ફીરોઝશાહ તઘલખ-એનું ચારિત્ર્ય ૧૭૧ - એના રાજ્યમાં હિંદુઓ ૧૭૨ - સિંધ ઉપર ચડાઈ ૧૭૫ - ગૂજરાત આવતાં પડેલી વિપત્તિઓ ૧૭૫ - અમીર હુસેન સૂબો ૧૭૬ - ફીરોઝ તઘલખ ગૂજરાતમાં ૧૭૭ - અફરખાન, અને તેના પુત્રની સૂબાગીરી ૧૭૭ - શમ્સુદ્દીન દામેવાની સૂબો ૧૭૮ - સુલતાન ફીરોઝનું મરણ અને તે પછી જે બાદશાહો ૧૮૦ - અફરખાન

બિન વજર હલમુલની સમાગીરી અને અદમ્યમાદનો જન્મ ૧૮૦ -
 ડ-અપાનની મત્તાની જાતો અને દિલ્હીમાં બે મુનનાનો ૧૮૨ - આ
 સમયના મતકુતો ૧૮૩ - ૦૫૫ બહુશએ દેરેતુ ખસાતતુ વર્તુન ૧૮૪ -
 નાની અને ગામ ૧૮૪

૧૫ મુ . જુજગતી સમાજનું પ્રધાન્ય નતિઓનું અને
 વાર્ષિક સપ્તાયોનું મિશ્રણ પૃ ૧૮૭-૨૭૪

પ્રાગ્ભૂતિહાસિક મનયના નતિઓના મિશ્રણ ૧૮૭ - વેદ સમયની નતિઓ
 અને અમુક નતિ ૧૮૦ - બુદ્ધો અને યજુરો ૧૯૦ - એનનો જુજગતની
 ભૂમિ સાથે સબધ ૧૯૫ - અચરવેદ ૧૯૫ - ના નતિ ૧૯૬ - દિલ્હીસ્તાન-
 ની નતિઓનું પ્રથમ સ-જ મિશ્ર ! ૧૯૭ - સામાજિક નિદાસમા નાન-
 નતિનું મ્યાન ૧૯૯ - બીનુ એટલે પોગણિ- નાનનું મિશ્રા ૨૦૦ - બોહો
 અને લેનોનું નો ૨૦૩ - બીનુ તિશ્ન અને બાહ્યોનો વિજય ૨૦૪ -
 યજુરશી નાનો અને તાક નાનો ૨૦૬ - હુગાન સનાનો અત અને નાનો
 એવા બોહો સામે બાહ્યોનો વિજય ૨૦૮ - અને પગેશી નતિઓનું
 ઉત્પત્તિનું મિશ્રણ ૨૧૦ - મિશ્રાની જુજગત હપર અમુક ૨૧૪ - નાગ જાતિ
 ૨૧૬ - નાગ ગબ્દ ૨૧૮ - નાગર ગબ્દમા "૦" પ્રત્યય ૨૨૦ - લમીદ
 બામ અને ના ૨ ગબ્દ ૨૨૧ - નાગ સાક્ષ્યોનો નાગ નતિ સાથે મબધ
 ૨૨૨ - તદ્દ બા ૨ તા ના ૨૨૩ - જુજગત સબ્ધનનો મૂળ પ્રુકેષ
 તાક'૨'જુત ૨૨૭ - જુજગતના બાહ્યો અને મતિયો ૨૨૮ - બાહ્ય-
 વાલિયા ૨૨૯ - જુજગતો ૨૩૦ - વાલિયા-નુદાના ૨૩૦ - આરીગ-ગેર-
 કાડી ૨૩૨ - બાબિયા ૨૩૨ - નાક-કાક ૨૩૬ - દો ૨૩૭ - જાતિઓનું
 ઠાવાનીયાપણ અને મિશ્રોનો ઉપસાર ૨૩૭ - 'ધમો, સપ્રાધા અને
 તેના વિશ્વો ૨૪૦ - જુજગતના વર્મો અને સપ્રદાયોની વિવેકતાઓ ૨૪૦ -
 પર્વપાને દૂર મુકીને આપણો હતિહાસ લખી રાનય નદિ ૨૪૧ - આર્થ
 અને આર્થતર ધર્મો અને તેનું મિશ્રણ ૨૪૨ - પ્રાચીનતા શૈવર્મનું સ્વરૂપ
 અને વેદિઓનો વિદાય ૨૪૩ - બિનપૂનની પ્રાચીનતા ૨૪૫ - પાશુપત મતના
 મૂળ સ્થાપક હૃદયીગામર્થ જુજગતના ૨૪૨ - પોગણિ- શૈવર્મ અને
 એની સાદાઈ ૨૪૨ - ગિવપુત પાર્થિવ્યની પૂન ૨૪૫ - નેરેશ ૨૪૬ -
 દેવીપૂન ૨૪૬ - મુર્ધપૂન ૨૪૮ - વિષ્ણુપૂન ૨૪૯ - રામચંદ્રની પૂન
 ૨૫૧ - હનુમાનની પૂન ૨૫૨ - બ્રહ્માની પૂન ૨૫૨ - નાનપૂન ૨૫૩ -

ખૌદ્ધ ધર્મ ૨૬૪ - જૈનધર્મ ૨૬૫ - પ્રતિમાવિધાન ૨૬૫ - ગૂજરાતી સમાજ
અને ધર્મો ૨૬૬ - ધરમાં દેરાસરની પ્રથા અને તેની સમાજ-માનસ ઉપર
અસર ૨૬૬ - આટલાં મિશ્રણ કરનારો ઉદાર સમાજ મુસલમાનોને કેમ ન
સમાવી શક્યો ૨૬૮ - સાંપ્રદાયિકતાની અસર ૨૭૧ - કર્મવાદ ૨૭૨ -
રાજમાં ઈશ્વરનો અંશ ૨૭૨ - વિચારસ્વાતંત્ર્ય ૨૭૩

૧૬ મું : મુસલમાન સમયની શરૂઆતમાં મધ્યકાલીન હિંદુ

રાજવંશો

પૃ. ૨૭૫-૨૮૨

પ્રાચીન રાજવંશો અને વિદેશીઓ ૨૭૫ - સૌથી પ્રાચીન રાજવંશોની સત્તા
રહી નથી ૨૭૬ - મધ્યકાલીન હિંદુ રાજવંશો સૌથી વધારે ગૂજરાતમાં છે
૨૭૭ - નાનાં રજપૂત રાજ્યો ૨૭૮ - વાળા, વાળ અને ચુડાસમા આજે
નથી ૨૭૯ - કાઠીઓ અને કાઠિયાવાડ નામ ૨૮૦ - એલલવાળો ૨૮૧ -
ખોડિયાર માતા ૨૮૧ - ઝાલા ૨૮૨ - ગોહિલો ૨૮૩ - ભાવનગર, લાઠી
અને પાકીતાણના રાજાઓનું મૂળ ૨૮૩ - મોખડાજી ગોહિલ ૨૮૪ - મોખ-
ડાજીની મહમ્મદ તથાલખ સાથે લડાઈ ૨૮૫ - નડેજ ૨૮૬ - ઈંદર અને
રોહોડો ૨૮૭ - રાય રણમલજી ૨૮૮ - રણમલે ફીરોઝ તથાલખના સૂબાઓ
સાથે લડાઈઓ કરી ૨૮૯ - પાલણપુર રાજ્ય ૨૯૦ - હિંદુનું સૌથી પ્રાચીન
મુસલમાન રાજ્ય ૨૯૧

૧૭ મું : ઝંઙરખાન (મુઝફ્ફરખાન) સૂબો

પૃ. ૨૯૩-૩૦૭

- ઈંદર સાથે લડાઈ ૨૯૩ - સોમનાથ અને ખીજાં હિંદુ રાજ્યો સાથે લડાઈ
૨૯૪ - તાતારખાનની દિલ્હીની ગાદી લેવાની ઇચ્છા અને તૈમૂરની ચડાઈ
૨૯૫ - ઈંદર ઉપર ફરી ચડાઈ અને રાવ સાથે સલાહ ૨૯૬ - તૈમૂરની
ચડાઈ અને દિલ્હીનો બાદશાહ પાટણમાં આવ્યો ૨૯૬ - ઈંદરની ફરીથી
લડાઈ ૨૯૭ - સોમનાથ અને દીવની લડાઈ ૨૯૮ - તાતારખાન ગૂજરાતનો
પહેલો સ્વતંત્ર સુલતાન ૨૯૮ - સુલતાન મહમ્મદશાહનું મરણ ૨૯૯ -
દિલ્હી સુલતાન મહમ્મદ તથાલખને અપાવવા મુઝફ્ફરનો ચત્ ૩૦૧ - મુઝફ્ફર
ગૂજરાતનો સ્વતંત્ર સુલતાન ૩૦૧ - મુઝફ્ફરનો બાપ વજીહ ઉલમુલક ટાંક
રજપૂત ૩૦૨ - ફીરોઝ તથાલખે એમને મુસલમાન બનાવી અમીરી બક્ષી
૩૦૩ - માળવાના સુલતાનને હરાવ્યો અને પાછો ગાદીએ બેસાડ્યો ૩૦૩ -
મુઝફ્ફરશાહનું મરણ ૩૦૫ - મુઝફ્ફરશાહની અહમદશાહને અતિમ શિખા-
મણી અને એનું આદિત્ય ૩૦૬

૧૮ સુ ગૂઝગત મહનત પહેલાના મુશ્કિત મમયના આવકામ

પૃ ૩૦૮-૩૨૪

પેટલાના બાબા અર્જુનશાહ ૩૦૯ - અર્જુનશાહની દગ્ગાહમા આવેલો
મશ્તિદ બાબતનો લેખ ૩૧૦ - એ જ જગાએ આવેલો વાવનો લેખ ૩૧૦
ખભાતની જુમામશ્તિદ ૩૧૧ - રાજો ૩૧૩ - ખભાતની ઈદગાહનો લેખ
અને બીજી કમરો ૩૧૮ - સરયની જુમામશ્તિદ ૩૧૫ - સરયની ઈદગાહ
૩૧૬ - વોળનની ટિલાવખાન કાજની મશ્તિદ ૩૧૭ - વોળનની જૂની
જુમામશ્તિદ ૩૧૮ - એનો લેખ ૩૧૮ - માગગળ ૩૧૯ - ૧૮૦૦ કન્યા-
ઓના લગ્નના મહપની દત્તકયા ૩૨૦ - મહપની જગાએ મશ્તિદ ૩૨૦ -
લેખ ૩૨૧ - મશ્તિદે ગુદમત અને ગવળા મશ્તિદ ૩૨૧ - માગગળના
કિલ્લાનો લેખ ૩૨૨ - બહાગના કોટનો લેખ ૩૨૨ - સૈય મિ-દગની દર-
ગાહ ૩૨૩ - આ બાતખમના કટકીક ચર્ચા ૩૨૪

ગૂજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

[ઇસ્લામ યુગ]

પૂર્વાર્ધ

ભાગ ૧ લો

પ્રકરણ ૧ લું

ભૂમિકા [ભૂમિનો ઇતિહાસ]

ગૂજરાતની ભૂચરના અને એના સામ્યકૃતિક વિકાસનો મખધ ગૂજરાત દેશનો ઇતિહાસ એનુ ગૂજરાત નામ પડયુ ત્યારથી નહિ પણ તે પહેલા ધણા સમયથી કહેવો જોઈએ એટલે કે એ આપણી ભૂમિનો ઇતિહાસ છે વાગ્માનુ મહત્ત્વ સ સાગની ખીજ વસ્તુઓની પેઠે દેશના ઇતિહાસમા પણ ઓધુ નથી વાગ્સને પોતાથી ભિન્ન ગુણવાળા વ્યક્તિનો વાગ્મો મળે તો તેના ગુણથી એને થોડે ઘણે અગે અન્નિ થયુ પડે છે ગૂજરાતમા મુમયમાનો તેમની પહેલાના જે રાજ્યોના વાગ્મામા આવ્યા તેના ગુણથી થોડે વણે અગે તેમને ગાવુ પડયુ એટલે જે ભૂમિ ઉપર એમણે ગત્ય કર્યુ તેની વિગત દૃકામા જોઈ પડી એ વારમો કેવો હતો તે પણ દૃકામા જોઈએ.

ભૌગોલિક મજેગો લીધે ગૂજરાતને હિંદુસ્તાનમા પોતાનુ એક પ્રકારનુ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ જગ મરણતાથી પ્રાપ્ત થયુ હતુ એ મજેગોને લીધે જેમ મમાજની વ્યવહારુશુદ્ધિ ખીલી હતી, તેમ મમાજની શુદ્ધિએ પણ આ હુદતી મજેગોને માર્થક કર્યા હતા આમ હુદત અને સમાજની શુદ્ધિની અન્યોન્યને જે સહાય મળતી તેથી ગૂજરાતનુ માર્ગગિદ વ્યક્તિત્વ ખાસ દીધુ

એશિયાનુ મધ્યમિદુ

ગૂજરાતમા ખલાતને મધ્યમિદુ કરીને પૃથ્વીના નકશા ઉપર એક મોટુ વર્તુળ દોરો તો અમેરિકા સિવાય હાલ સુધેલી ગણાતી દુનિયાનો વણખગે ભાગ તેમા આવી જાય ? જરા સૂક્ષ્મ રીતે જોતા

૧. જુઓ ખલાતના ઇતિહાસમા મે એ પ્રકારનો નમો આપ્યો છે.

એ વર્તુળમાં કદાચ રહી જતો ભાગ પ્રાચીન સમયમાં સુધરેલો નહોતો. એવો જ જણાશે. એટલે ગૂજરાત એક વખતની સુધરેલી દુનિયાની મધ્યમાં હતું એમ જણાશે. ‘રત્નાકર સાગરની મહેર’ એના જેટલી હિંદુસ્તાન કે એશિયાના બીજા કોઈ વિભાગને નહોતી. એક ધાટીલા મુખમાંથી નાક બહાર નીકળી મુખમુદ્રાની શોભા વધારે છે તેમ એની ભૂમિમાંથી સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપકલ્પ બહાર નીકળ્યો છે, અને કચ્છ તથા ખંભાતના અખાતના એ ફાંટા ભૂમિમાં અંદર પ્રવેશીને લક્ષ્મીના પિતા મહાસાગરે એના ઉપર અતેરી કૃપા કરી છે.

પૌરાણિક પ્રાચીન ભૂગોળના મત પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં નૈઋત્ય દિશામાં અને હાલના હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા આ પ્રાંતનું નામ ગૂજરાત પડતા પહેલાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી સૌરાષ્ટ્ર હતું અને તે સાથે જ એના કેટલાક ભાગનાં નામ આનર્ત, અપરાંત વગેરે હતાં. સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્ત એ એ નામો પુરાણોમાં એવી રીતે વપરાયાં છે કે એની સરહદ નક્કી કરવી મુશ્કેલ છે.^૧

પ્રાગૈતિહાસિક નદીઓ : સરસ્વતીનો પ્રવાહ

એ પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં સરસ્વતી નદી હિમાલયમાંથી નીકળી દક્ષિણ સમુદ્રને મળતી હતી એવા વેદવાક્યનું એ નદી હિમાલયમાંથી નીકળી રજપુતાના અને ગૂજરાતમાં થઈને સમુદ્રમાં મળતી હતી એમ પુરાણો સમર્થન કરે છે.^૨ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના ઉત્તરાર્ધની ભૂગોળ એ સમયે હાલ કરનાં કાંઈક જુદી હતી. કચ્છના રણની જગ્યાએ સમુદ્ર

૧. વરનગરને લીધે ઘણા ઉત્તર ગૂજરાતને આનર્ત માને છે પણ પુરાણો ઉપરથી કાઠિયાવાડના દક્ષિણ ભાગને પણ આનર્ત કહેવાય તેમ છે. ખરી રીતે આ બન્ને નામો ગૂજરાત કાઠિયાવાડના અમુક ભાગો માટે ગમે તેમ વપરાયાં છે. તેની ચોક્કસ મર્યાદા નક્કી થઈ નથી.

૨. વૈદિક સરસ્વતીનાં પ્રવાહને લગતી વિસ્તૃત ચર્ચા એ ખંભાતના ઇતિહાસમાં એક જુદા પરિશિષ્ટમાં કરી છે.

હતો, અને સિંધુ તથા મનસર નદી એમા મળતી હતી. યમુનાને લઈને સગરવતીના નીચે ગૂજરાત અને કાશિયાવાડની વચ્ચે થઈ સમુદ્રને મળતા કાશિયાવાડ ગૂજરાતની ભૂમિ સાથે જોડાયો નહોતો. ૧ એ દ્વીપદ્વિપને બદલે ખેટ હતો એ તો બે હજાર વર્ષ પૂર્વેની જ વાત છે. મોટા ભૂકંપો અને જળપ્રલયને લીધે સગરવતી નદી થઈ અને પનિયાલાથી ગજપુતાના અને ગૂજરાતમા નળકદા અને ખલાત સુધી ગણુનો એક સૂકા પટો મૂકતી ગઈ દરેકના રણુનો સમુદ્ર વર્ષના બે લાગ માટે ગણુ અને ચાગ મહિના સમુદ્ર એમ કેંગવાઈ ગયો. હિંદુ-જ્ઞાનના પશ્ચિમ દિનાગમા અને એની નજીક આવેલા દ્વીપોમા પણ આ સમયે કેંગદાર થયા. ૨

ગૂજરાતની ભૂમિની ગ્યનામા આ મોટા કેંગદાર પછી ખામ મોટા અને અગત્યનો કેંગદાર થયો નથી. ૩ એ પછી ગૂજરાતની સગરવતી થયેલા કેંગદારે તે માત્ર ગાંધીય ક્રાંતિને લગતા કેંગદારે દહી શકાય.

પ્રાગૈતિહાસિક સમયનાં સ્થળો

વેદના સમયને પ્રાગૈતિહાસિક સમય કહીએ તો છેવટે એ સમયથી,

૧ આ બાબત કપરના પગિનિદમા આગર માથે જણાવી છે સરકારી ગેઝેટિયરમા આ બાબતના આગર પણ આપેલા છે.

૨ આ બાબતની ચર્ચા કપરના પગિનિદ કપરાન ખાતાવને લાગી પગિનિદમા એ જ સમયમા કરેલી છે.

૩ કેંગદાર ગજપુતાનાના સમુદ્રને છેડે આ સમય સુધી લાગી મૂકે છે પરંતુ તે માટે સખગ આગર નથી ગજપુતાનાનો સમુદ્ર આખો હિંદુસ્તાન અને દિમાલ્ય વગેરેની વચ્ચાને ગ્રમ્પ્ટ હતો તે અરસાની ભૂસ્તરને લગતી બીજા છે. કદાચ તે સમયે મનુષ્યની કલ્પનિ પણ નહોતી અને નો લાગે છે કે ગજપુતાના અને સિંધુ ગણુ ચાર મહા નદીઓના ખમી જવાથી થયેલું છે. એના સાતગુ ખાક સંચર કદાચ જ્ઞાન સમુદ્રની શકા કલ્પના છે તેડ છે કદાચ રાસનો સમુદ્ર નેમા મળતી નદીનું પાણી ખાક ની મૂકે તેને લીધે પણ નજીકના પ્રદેશોમા ખાગશ દોષ.

એટલે કે ગૂજરાત નામ પડ્યું તે પહેલાં ઘણી સદીઓથી ગૂજરાતની ભૂમિનો કિનારાનો ભાગ જાણીતો હતો. દારકાં, પ્રભાસ, ભરૂચ, વલ્લભી અને તે પછી સોપારા, અને ખંભાતની જગ્યાએ સ્કંભનીર્થ કે જે નામનું ખંદર હશે તે, એ બંધાંએ પ્રાચીન સમયનાં પ્રસિદ્ધ ખંદરો હતાં, અને તે સમયના હિંદુસ્તાનનો સમૃદ્ધનો વ્યવહાર મોટે ભાગે આ ખંદરો દ્વારા થતો હતો. ગૂજરાતના સાંસ્કારિક અસ્તિત્વમાં જે વિશેષતા છે એનો પાયો આટલા પ્રાચીન સમયમાં નાંખાયો હતો.

અંદરના ભાગ કરતાં ખંદરોના ઉલ્લેખો વધારે મળે છે

આ પ્રાચીન સમયમાં ગૂજરાતના કિનારાના આટલા ઉલ્લેખો મળે છે તેવા અંદરના ભાગના બહુ મળતા નથી. પરંતુ તે ઉપરથી કિનારા સિવાયનો ભાગ જંગલ હશે એમ માનવાને કારણ નથી. ગિરનાર અને એની તળેટીમાં જૂનાગઢની જગ્યાએ જે નામે જે નગર હશે તે—એ તો એટલા જ પ્રાચીન સ્થળો છે, અને તળગૂજરાત અને કાઠિયાવાડમાં એવાં ઘણાં સ્થળો લુપ્ત થયાં છે, તે સમયની સુધરેલી દુનિયા સાથે ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુસ્તાનનો વ્યવહાર જે ખંદરો મારફતે ચાલતો હોય તેના મહામાર્ગોમાં સમૃદ્ધ શહેરો ન હોય એમ માનવાને કારણ નથી.

પૌરાણિક સમય

ન્યારથી ઐતિહાસિક નોંધ મળે છે ત્યારથી આશરે એ હજાર વર્ષથી તો પરદેશીઓએ ગૂજરાતનાં ઘણાં સ્થળોની નોંધ લીધેલી છે. આપણાં પુરાણો ગમે ત્યારે લખાયાં હોય તોપણ એમાંનાં ઘણાં

૧. લેસન, કનિંગહામ વગેરે જૂનાગઢને ચવનગઢ કે ચવનનગરનું સંસ્કૃત રૂપ આપે છે તે ભૂલ છે. એવું જૂનું નામ ગિરનગર છે. પર્વતનું કે એના જુદા જુદા ભાગનું નામ પણ ગિરનગર, ઉજ્જયિન્ત, રૈવતક એ પ્રમાણે છે. જૂનાગઢની જગ્યાએ દારકાં હવું એ પણ ખરેખર નથી. દારકાં મૂળ દારકાં આગળ હવું.

સ્થળો પણ એ સમયની લગભગના ગણી શકાય. પરંતુ પુગણોમાં આપેલા સ્થળો અને એ સમયના ખીજા ઉલ્લેખોમાં એ સ્થળોના નામ દેખાય છે તેમાં ઘણા અત્યારે ઓળખવા પણ મુશ્કેલ પડે તેમ છે ઘણાનો પત્તો નથી પુગણોની વાત બાજુએ ગણતા વગદભિદિત નેવા એક ચોક્કસ ગણી શકાય તેવા આચાર્યે આપેલા નામોમાં પણ અજાણિય કંવાનુ કામ બહુ ભારે છે અને ઘણાનો પત્તો લાગતો નથી તે જ મુજબ ઈ સ ની શરૂઆતમાં ગ્રીક લેખકોએ ઉલ્લેખ કરેલા સ્થળો પણ અત્યારે ગોઠવા મુશ્કેલ છે તેમાંના ઘણાનો પત્તો નથી અને તે સમયના પ્રાકૃત નામો ઉપરથી ગ્રીક લેખકોએ બ્રહ્મ કરેલા ઉપોમાથી આજે તેનો પત્તો લગાડવાનું કામ સમુદ્રમથનથી પણ વિકટ છે, અને કેટલાક તો હુમ્મ પણ ચર્ચા ગયા છે આ ઉપગત આપણા પ્રાચીન લેખકોની વિગેવણો અને પચચિ ભૌગોલિક સ્થળો માટે પણ વાપરવાની ગીત પણ આ વિષયમાં મોટો ગૂચવાડો બને છે.

મધ્યપ્રદેશ—ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં—ઘીને સ્થળોનો નિર્દેશ કરનાર આપણા પ્રાચીન લેખકો દિશાઓની બાબતમાં ઘણી વાગ બૂલો પણ કરે છે આમ આપણા પ્રાતના કેટલાક સ્થળો પૌગણિક મતે નૈર્ઋત્યમાં તો કેટલાક દક્ષિણમાં મૂકવામાં આવે છે વિંધ્ય અને નર્મદાની નીચેનો ભાગ દક્ષિણપથમાં ગણવાની પૌગણિક પ્રણાલિકા હોવાથી દક્ષિણ ગૂચ્છાતનો કેટલોક ભાગ દક્ષિણમાં ગણે છે.

યવન ઉલ્લેખો

યવન—ગ્રીક લેખકોના નામોમાં ઘણા ગોટાળો છે છતાં દક્ષિણ મિથ, કર્ણની આસપાસનો કિનારો, કાઠિયાવાડ અને ગૂચ્છાતનો કિનારો વગેરે ભાગના નામ ઓળખાય તેવા છે પાતાલ, સુગન્ધ, માગેરાય, ખલાત, હમ્નકવપ્ર-દાયજ-મહી, નર્મદા, દારકા કિનારાના કેટલાક સ્થળો, લડચ, કાવી, નવચારી વગેરે નામો સમગ્રતઃ તેવા છે પરંતુ કેટલાક નામોનો પત્તો નથી આજુ વગેરેને માટે અટકળ

કરીને મેકગ્રીન્ડલ વગેરે લેખકો ને નામો એસાડવા માંગે છે તેને માટે ખાત્રીવાળા આધાર મળતા નથી. આ પત્તો ન લાગતાં નામો માટે અહીં ચર્ચા કરવી અસ્થાને છે.

ગ્રીક લેખકોના ઉલ્લેખો, વરાહમિહિરના ઉલ્લેખો, અને પુરાણોના ઉલ્લેખોને આપણે લગભગ એક સમયના ગણી શકીએ. જોકે એમાંનાં ટેટલાંક નામ ઘણા પ્રાચીન સમયથી આપ્યાં આવેલાં છે તે ઉપર જોયું. 'રાજશેખર' એની કાવ્યમીમાંસામાં આ સમયથી લગભગ છથી આઠ સદીઓ પછી લખે છે. આમ છતાં પણ એના લખાણમાં પુરાણનાં નામોની જાયા ગઈ નથી અને ટેટલાંક નામો એના પોતાના સમયનાં છે. રુદ્રામાના લેખના ઉલ્લેખો પણ રાજશેખરના પહેલાંના, ઉપર કહ્યો તે સમયના ગણી શકાય.

ગૂજરાતના સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વમાં હાલના ગૂજરાતની બહારના થોડા ભાગ પણ આવે છે

આ બધા ઉપરથી એમ સમજાય છે કે આપણા સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વની દૃષ્ટિએ, આપણા પ્રાંતનું ગૂજરાત નામ પડ્યું તે પહેલાં, જે જે ભૂમિવિભાગોએ એ વ્યક્તિત્વને ધડવામાં ભાગ લેજવ્યો છે, તે ભૂમિવિભાગો ગૂજરાતની હાલની પરિસીમાની બહાર પણ હતા. હાલની પરિસીમા છેવટની તો મોગલ સમયમાં નક્કી થઈ છે તે આગળ જોઈશું. એટલે હાલ પશ્ચિમ હિંદના જે ભાગમાં અસલથી ગૂજરાતનું સાંસ્કારિક વ્યક્તિત્વ ધકાયું અને જેને ભારતવર્ષના પશ્ચિમ વિભાગ તરીકે પુરાણો અને તે સમયના બીજા લેખકો ગણતા આવ્યાં છે તે ભાગની ભૂગોળ ટૂંકામાં જોવાની જરૂર છે. આ દૃષ્ટિએ હાલના ગૂજરાત ઉપરાંત, કચ્છ, સિંધનો દક્ષિણ ભાગ,

૧. કચ્છ, સુરખેટ, અનૂપ, પિશાય, માલવ, સિંધુ, સૌવીર અને સોલવ એ દેશો; અને આનર્ત, બર્બર, મહીનગર, મોહિમતી, અને વલ્લ્હી એ શહેરોનાં નામો પાણિનિના ગણ પાઠમાં મળે છે.

માગ્વાડ, મેવાડ અને પશ્ચિમે માળવાના કેટલાક ભાગોનો આપણા વર્ણનમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ.

પાંગણિક મમયના ય્યજ્ઞો

સુગન્ધ અને આનર્તનો નામો ધણાં પ્રાચીન છે અને એ બન્ને નામો એવી રીતે વપરાયા છે કે મીમાંસા નક્કી કરી મુશ્કેલ છે તે આગળ જોયું આનર્ત નામ પાછળથી જણાતું નથી અને લાટ નામ દ્વાપત થાય છે તે બાબત આગળ જોઈશું એટલા જ પ્રાચીન અમયમાં વલ્લભીને ગહેર, બદર અને એક દેશ તરીકે જોવામાં આવે છે.^૧ અને ખભાત પણ એટલું જ પ્રાચીન છે.^૨ લડચ અને મોપાંગ પણ એટલું જ પ્રાચીન છે પાતાળના ઉલેખો ગ્રીક લેખકો દ્વારા છે અને તેનું ય્યજ્ઞ વિકાનો સિંધમાં માને છે; પરંતુ તેને માટે ખાત્રી થતી નથી એ ય્યજ્ઞ દ્વંચના અમુકની આમપામ લુપ્ત થયું હોય એમ લાગે છે આપણા દેશી લેખકો આ ય્યજ્ઞને માટે લાગે મોન મેવે કે માગ્વાડ ગણાવતા છતાં અણુદ અને પુષ્કરને ગણાવવા, સૌગન્ધ ગણાવતા છતાં વલ્લભી, વડનામુખ, ગિરિનગર, બર્મર, આબીર વગેરે ગણાવવા, એ રીત એક મોટા વિભાગની અદરના નાના વિભાગોને ભુલ દેતો તરીકે ગણાવવાની છે પુગણો અને વગહમિહિર આપણા ભૂમિ-વિભાગને ભરતખંડની નૈઋત્યમાં રહે છે અને પશ્ચિમ દિશાના દેશો અને પશ્ચિમની મગદ્, આ મધ્ય પ્રાચીન લેખકો નક્કી કરતા નથી એ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન ભૂગોળની એક વિચિત્રતા છે આ લેખકો પગ્ગથ

૧. વર્ત્તની ધણુ પ્રાચીન હતા ગ્રીકે આરબ લેખકો એનું નામ નથી લખતા પણ તે દર્શાવી ન શકે તેવા નામે એ લોકો આ પ્રસિદ્ધ શહેરનો ઉલ્લેખ કરેલા હોયો જોઈએ રાજરોખરે પણ એનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો ન્યાયે સવનચક્ર ચીનાએ એનું ભરવ, મોગડ, મગવા, ગુર્જર-સિન્ધમાલકર, આનદ-પુર વગેરેની શાયે ખાસ વર્ણન કર્યું છે

૨. ખભાતનું નામ તામ્રલિપિ (બગમનું નામ તામ્રચક્રનદિ) મહીનગર અને મલકીર્ષ પ્રાચીન નામો છે નુઆ ખભાતનો દન્ટિદાસ.

વગેરેને જ પશ્ચિમમાં ગણે છે અને વરાહમિહિર તો થોડા દેશ ગણાવીને પછી પશ્ચિમમાં નિર્મયાદ સ્વેચ્છો વસે છે એટલું કહી સૌથી દૂંડું વર્ણન પશ્ચિમ સીમાનું આપે છે. આમ આપણે હાલ આપણા પ્રાંતને પશ્ચિમમાં ગણીએ છીએ છતાં પૌરાણિક ભૂગોલકાર તો નૈર્ઋત્યમાં જ ગણે છે, અને તેમાં ઉપર જણાવ્યા તે દેશો જણાવે છે. વરાહમિહિર વધારામાં કાંબોજ, પહ્લવ વગેરે સિંધની પશ્ચિમોત્તરના દેશો પણ લખે છે. લગભગ બધા જ લેખકો સિંધુ સૌવીરને આપણા વર્ણનના વિભાગમાં જ ગણે છે.^૧

રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસામાં વર્ણવેલાં સ્થળો અને તેની ચર્ચા

રાજશેખર કાવ્યમીમાંસાના ગ્રંથમાં આ બધા ભાગોને નૈર્ઋત્યને બદલે આપણે માનીએ છીએ તેમ પશ્ચિમમાં મૂકે છે અને તેથી હિંદુસ્તાનના નવને બદલે પાંચ જ ભાગ પાડી, મધ્ય ભાગને તો જાણીતી વાત છે એમ કહી વર્ણનમાં ગણતા જ નથી. પશ્ચિમ વિભાગની નદીઓ અને પર્વતો પણ રાજશેખરની પેઠે ખીજ પ્રાચીન ગ્રંથકારે ગણાવેલાં નથી. આપણા પ્રાંતની સંસ્કારિતાનો વિચાર

૧. સ્થળોનું ખેવડાપણું, અને દિશાઓની સમજદેર દરેક પ્રાચીન લેખક વ્યક્ત કરે છે તેથી ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. યવનચંગ ચીનાએ લખેલી દિશામાં ઘણા ગોટાળો છે. વરાહમિહિર જેવા પણ કેટલીક ભૂલો કરે છે. વરાહમિહિર સૌરાષ્ટ્રને એક જ અધ્યાયમાં એક જગ્યાએ બુધના આધિપત્ય નીચે અને ખીજ જગ્યાએ શનિના આધિપત્ય નીચે મૂકે છે; અને તેથી દિશાઓમાં ફેર પડે છે. ખરી રીતે સૌરાષ્ટ્ર શનિના આધિપત્યમાં નૈર્ઋત્યમાં જ છે. સૌવીરને નક્કી કરવામાં પણ મુશ્કેલી જ છે. કનિગહામ સૌવીરને બદરી અને ઈડર સાથે મેળવે છે તે ખટું નથી. સૌવીર મને તો કાઠિયાવાડ કચ્છ અને મારવાડની વચ્ચે કોઈ જગ્યાએ કચ્છના રણના પૂર્વેના સમુદ્ર ઉપર હોય એમ જણાય છે. અને રાજશેખરે એનું નામ નથી આપ્યું એટલે એના સમયમાં એ નામ હુમ્મ યથું હોય, રાજશેખરનું ત્રવણ કદાચ એ જ હોય. કેટલાક સિંધના ઉત્તરમાં મુલતાન પાસે સૌવીરને મૂકે છે તે સચુક્તિક નથી.

કરવામા રાજગેખરે આપેલા લૌગોલિક ગ્રંથોનો વિચાર મહત્વનો છે.
તેથી દૃઢતા આપી લેઈએ ૧

ગજગેખર પશ્ચિમ વિભાગની જે નદીઓ ગણાવે છે તે સંપૂર્ણ
ગિતે આપણા હાલના ગૂઝગતનીજ નદીઓ છે ખીજા ટાઈ લેખક
અને પુરાણકાર કર્ણા એ વધારે વ્યવસ્થિત રીતે આપેલી છે
સગરવતી, શ્વેતવતી, વાર્તાધ્રી (વાતક), મહી, અને હિડિમ્બા એટલી
નદીઓ આપેલી છે નર્મદા અને તાપી વગેરે નદીઓ એમના અમલ-
મા દક્ષિણ ભાગમા ગણાતી મદ્રામાના લેખમા સાબરગઢાને માટે
શ્વેત્રેશ નામ પહેલુ મળે છે તેમ સાબરમતીને માટે શ્વેત્રવતી એ
સાચુ નામ પહેલુ ગજગેખરના અથમા મળે છે તે પછી પુરાણોમાં
અને ખીજા મસ્દૂન અથમા સાબરમતી એવુ બનાવટી નામ પડ્યુ
હિડિમ્બા નદીનો આજે પતો લાગતો નથી, પરંતુ ક્રમ લેતા મહી
નદીની પછીની ઠાટ નદી હોય અગર તો ડાહ્યાવારની ટાઈ નદી
હોય એ જ પ્રમાણે પર્વતોની ગણતરી છેડે ગોવર્ધનથી ઢગે છે
ગોવર્ધન, ગિરિનગર, દેવમલ, માલ્યશિખર અને અર્બુદ એટલા
પર્વતો ગણાવેના છે એમા દેવમલ અને માલ્યશિખરનો પતો
લાગતો નથી ગોવર્ધનથી ગણતરી ઢરી છે તે મૂલ્ય છે, કાગલુ કે
ગજગેખરના મધ્ય દેવથી પશ્ચિમ દેવને એ ભુને પાડે છે તેની
મયાદ માગવાડ અને મેરાડની ઉત્તર મુધી પહોચે છે આ પશ્ચિમ
વિભાગના તેમજે લખેલા દેવો લેતા આ વાત અમલય તેમ છે
દેવસભથી પશ્ચિમનો દેશ તે પશ્ચિમ દેવ એમ કહેના એ વિભાગમા
દેવસભ, મુગાજ, મોગડ, ગાણ, ભુવકમ્પ, કમ્પીય, આનર્,

૧ પુરાણ અને વરાહમિહિરના નવ વિભાગના ગોરાણા કરતા ગજ-
ગેખરના પાંચ ભાગ વધારે સાગ છે પ્રાચીન જોગજાગએ પશ્ચિમની
સરદારને નહીં નથી કી એ પશ્ચિમ વગર મિત્ર હિંદુ સમૂહિનો અગર્યાદ
ફેલાવો બનાવે છે

અર્ધદ, બ્રાહ્મણવાહ, અને યવન- વગેરે દેશો ગણાવે છે. ૧ આમાં

૧. રાજશેખરે લખેલા પર્વતોમાં માલ્યશિખરનો પત્તો નથી. પારિયાત્ર પર્વતને કુલ પર્વતોમાં ગણેલો છે. કુમારીદ્રીપને જો આખો હિંદુસ્તાન ગણીએ અને સ્કંદપુરાણ પ્રમાણે પશ્ચિમહિંદ ગણીએ તો પારિયાત્ર મધ્ય અને પશ્ચિમની સીમા બને છે. રાજશેખર પ્રમાણે પણ એ જ સીમા બને છે, પરંતુ પારિયાત્ર પશ્ચિમ વિભાગની ખરી મોટી પર્વતમાળા છે. હાલ આપણે એને અરવલ્લી કહીએ છીએ. અરવલ્લી નામ આડી વળી અગર આડા વળા એટલે મારવાડ અને મેવાડની વચ્ચે પડેલો આડો વળો એ અર્થસૂચક સ્થાનિક નામનું અંગ્રેજીએ કરેલું ભ્રષ્ટ રૂપ છે. ખડ્ડું નામ પારિયાત્ર છે અને તેનો દક્ષિણ છેડો છેક વિંધ્યને અડે છે. નદીઓમાં બનાસ, લણી અને ચબલને ગણાવી નથી. ચબલ કદાચ મધ્ય દેશમાં ગણી હોય. સાબરમતીનું શિબ્રવતી એ સાચું નામ ભ્રષ્ટ થઈ સાબરમતી થતાં છેક પુરાણોમાં પણ ભ્રષ્ટ નામને ઉપજાવી કાઢવાનાં કારણો આપવાનો પ્રયત્ન થયો છે. હિરિંગા નદી મહી પછી આવતી ઢાઢર ગણવી કે કાઠિયાવાડની નદી ગણવી તે શંકા ભલી જ રહે છે. મહી અને ઢાઢરની વચ્ચે એક હડપ નામની નાની નદી આ નામનું ભ્રષ્ટ રૂપ હોય તે પણ ચોક્કસ કહેવાય તેમ નથી. દેશોમાં દેવસભથી શરૂઆત કરી છે. તે શહેર અને પર્વતનું એક જ નામ ગિરિનગરની પેઠે છે. એને દેવાસ સાથે ખેસાડવાનો એક વિદ્વાને પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ ઉજ્જન પાસે આવેલું આ ગામ પ્રાચીન દેવસભ હોય એમ ખરાબર ખાતરી થતી નથી. દેવસભનું રક્તચંદન ઈ. સ. પૂર્વેના સમયથી પ્રસિદ્ધ છે. દેવાસ કહેનારા વિદ્વાનને એ બાબત શંકાનું સમાધાન થયું નથી. નામસાદૃશ્ય ન હોવા છતાં વર્ણન ઉપરથી મને ચિત્તોડના હુંગરની પાસે આવેલી મધ્યમિકા નગરી દેવસભ હોય એમ લાગે છે. એનું નામ એ મધ્ય દેશની અને પશ્ચિમ દેશની સીમા ઉપર છે એ બતાવે છે. દેવસભ જનપદ એટલે દેશ પણ છે, તેમ વરાહમિહિર પ્રમાણે માધ્યમિકા એ શબ્દ પણ દેશસૂચક છે. પુરાણો પ્રમાણે અર્ધદારણ્ય એટલે અરવલ્લીનો મેવાડનો ભાગ- માં ચંદનનાં વન હતાં એવા ઉલ્લેખ મળે છે. જોકે તે રક્તચંદન છે એમ નક્કી નથી થતું. આ શહેર એક વખત સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર પણ હોવાનું જણાય છે. કથાસરિત્સાગરની વાતોમાં તેનું નામ આવે છે, અને તે દેવસભ નામથી આવે છે. મોટાં શહેરોનાં નામથી કે દેશનાં નામથી જેમ રાગનાં નામો પડેલાં છે તેમ માધ્યમિકા નામના રાગનું નામ પણ દક્ષિણમાં શોધાયેલા એક સંગીત-

દેવમલ અને ત્રેવેણુનો પત્તો પ્લાગતો નથી આઠાણુરાહ અને યવન ના અર્થમાં મળ્યું છે ગોવર્ધન અને દગે--(માગરાઈ)ને પશ્ચિમ દેગના મળગેખા મૂકે છે અને અમુદને મૂકે છે તો ને જાણી વચ્ચે આવેલુ આ આગ દેરાસર દોય અને તે યેરાણુ કે તેના એક ભાગનું પૂનું નામ હોય એમ ને જાણે છે નહિયાત દે એમના લાગોલિખ દેરાસમા દગેરકને માગત્રા વ્હે છે તે ભૂલ છે 'મરવસ્તુ દગેમ' એન અગિરાનનિતામણિ અપદ્ધ વ્હે છે અહીં વરાનનિહિગના દેરા સરખાવના જેવા છે આ પશ્ચિમ વિભાગને નૈઋત્ય વિભાગ વ્હેતા એ લખે છે કે તેમા પાલ્લવ, જ્યોત, સિંહુસાંતીર, વડાગુખ, કપિલ, મારીમખ, આનર્ત, ચરન મામ્, પારસવ, ગુડ, બર્મર, નિરાન, આસીર, સિંહુગાલ, કૈવલ, મુગાટ્ટ, બાહ, દ્રવિડ, અને તે પછી 'હાઈ' આમ લખે છે વડાક નામ વિચિત્ર જગ્યા છે' જેનો પત્તો નથી દેરાસર વડુ વિચિત્ર હોય હીરા છે જેવલ નિગારા-અને મુગાટ્ટ સાથે ગાણુને છે તે નિગિનગરને મુગાટ્ટ બીનજો સાથે ગાણુ છે એ સૂચ્ય છે એ જ અપ્પાથમા નિગિનગર ક્ષેત્ર અને આખીર એ જેણે દલિલુના પદ્મ મળાયા છે, એ વિચિત્રતામા વર્ણવે છે કે જ્યારે દ્રવિડ નૈઋત્યમા વ્હે છે બાહ દેરા અહીં વ્હેગ છે એને નિર્માણમાં મારીગુ નાન મળે વડા માથે સુમધ બેસાડે છે, તે પત નિગારા જગ્યા છે ચવનચવ ચીનો દિગાઓનો ગોગનો દેરા એ અત્યંત અગ્ર નાય (ATALI) નામે દેરા વ્હે છે જેનો પત્તો લાગનો નથી પગુ વાગન દુપરથી ખજાનના અખાતની કપરનો અને આગ-પામનો ખેડ અને અર્ધાસા નિર્માનો બા. કદાચ દોય અને એ નામ આગા-પગીનુ બ્ર-પ પાન દોય આગાપથી મંદેર થતુ પ્રાચીન છે ભેડ આ અનુમાનને હજી પગા આગાગની જગ છે ગમ્ય દેરામા વરાનનિહિંગ ચામુન, સાગ્ગવલ, મા ય-મિમ, પાગિવાતન ને વ્હે છે, પગુ આનન્દન સાગ દેરાની પૂર્વ દોય તો જ મ ય દેગમા જાય અને તે ને પુછાની મળીપનો કાર્દ દેગ યાને છે અને તેને પશ્ચિમમા જવો જોઈએ, મલ્લ દેગ અને તિરાટની જમ્પગની દુગમમા નહીં થઈ છે જોગમને તિગાનમની જગીને જોત્તવ લેવાનુ જગત્રાની-ઓએ હવે ઠાણે દેડ જોઈએ પશ્ચિમ વિભાગમા વિનુપુરાજ અપગત, સુરાન્ટ, શર, આખીર, ચર્ચુદ, કાન, માન, સીતીર, સિંહુ, કાલ, સાગ, સામ્ય એવા દેરા જગ્યા છે સામ્યની ગજવાની મુસિમવતીને આપગ બુવિમામમાં 'દેરાસર' છે તે પગુ બેગમર નથી આ બધા મંદેર વિસ્તૃત અને વાદમ્ય મર્ગો કરતાં છતુ જલગ માથ તેમ ને અહીં અધ્યાને છે.

સંદિગ્ધ રીતે સમજાય તેવા છે. આજ્ઞાણવાહ દક્ષિણ સિંધનું આજ્ઞાણ-
ખાદ અથવા બહમનાખાદ નગર છે તેથી તે દેશ દક્ષિણસિંધ હોવાનું
સમજાય. યવન દેશ કાઠિયાવાડનો કાઠ પશ્ચિમ ભાગ હોય તેમ
લાગે છે જ્યાં ગ્રીક લોકોનું થાણું હોવાની પરંપરા રાજશેખરને
જણાઈ હોય. ત્રવણ દેશ તે સુરાષ્ટ્ર અને દશેરક એટલે મારવાડની
વચ્ચેનો કાઠ ભાગ હોય એમ સમજાય છે, કારણ કે મારવાડ, ત્રવણ
અને સુરાષ્ટ્રની ભાષા અપભ્રંશ છે એમ એ પોતે જ એક જગ્યાએ
લખે છે. દેવસભ માટે વિદ્વાનોએ કાઠ કાઠ અનુમાન કરેલાં છે.
તેમાં એક વિદ્વાનને માળવામાં આવેલું દેવાસ અવાજ-સાદૃશ્ય અને
વર્ણનના થોડા મળતાપણાથી દેવસભ હોવું જોઈએ એમ લાગે છે.
પરંતુ મેવાડના ઉત્તર ભાગમાં આવેલી મધ્યમિડા નગરી, આ નામનું
મળતાપણું ન હોવા છતાં પણ વધારે બંધબેસે તેમ લાગે છે.
સંસ્કૃતિના ઇતિહાસના આ ગ્રંથમાં ભૂગોળની ઝીણી ચર્ચાને સ્થાન
નથી તેથી અહીં એ ચર્ચામાં ઊતરવું યોગ્ય નથી.

લાટ દેશ અને તેની ચર્ચા

અહીં હવે લાટ દેશ સંબંધી કાંઈ કહેવું જોઈએ. રાજશેખર
એમના ગ્રંથમાં લાટ દેશ, લાટના લોક, તેમની ભાષા વગેરેના
ઉલ્લેખો કરે છે, છતાં તેમના પશ્ચિમ દેશના કે દક્ષિણના વર્ણનમાં
લાટનું નામ ગણાવતા નથી એ બહુ સૂચક છે. એ નામ આજે
પણ અદૃશ્ય થવા છતાં એનું સૂચન તો અદૃશ્ય થયું નથી. ગૂજરાતના
સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં લાટના ઉલ્લેખ બહુ જ રસમય છે. પ્રાચીન
ધાર્મિક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લાટના ઉલ્લેખ ન હોવાથી આડકતરી રીતે
તેના ઉલ્લેખ કરવા છતાં ભૂગોળવર્ણનમાં પુરાણોની પેઠે રાજશેખર
પણ લાટને ગણતાં ડરતા લાગે છે. પરદેશી લેખકો તો વાત્સ્યાયન
કામસૂત્રથી પણ પહેલાંના સમયથી લાટના ઉલ્લેખો કરે છે. હાસ્યરસમાં
લાટી ભાષા સારી છે, લાટના લોકો રસિક છે વગેરે ઉલ્લેખો પ્રાચીન
સમયના મળે છે તે ગુણો આજે પણ લાટના-દક્ષિણ ગૂજરાતના લોકોના

કાયમ રહેલા છે લાટના લોક સંસ્કૃતનો દેવ કરે છે અને પ્રાકૃતને મેવે છે એમ તો રાજગેખર પણ કહે છે આ લાટ દેશની ભાષા જુદી હતી ? અને તેમ હોય તો ભૂતભાષા-પૈશાચી ભાષાની પેઠે તે જ્યારે અને શાથી અદૃશ્ય થઈ તે તો ભાષાશાસ્ત્રીઓ કહે ત્યારે પરંતુ મુગાપૂથી માગવાડ-જેમા પ્રાચીન ગૂજરાતનો સમાવેશ થાય છે-મુધીના ભાગમા અપભ્રંશ, લાટમા લાટી અગર કાઈ જાતની પ્રાકૃત, અને આ બન્નેની પૂર્વના ભાગમા ભૂતભાષા અગર પૈશાચી, એટલી વાત મહત્વની છે; અને એ બધા ભાગોમા આજે ગૂજરાતી અને માગવાડી (પૂર્વ વિભાગમા ગૂજરાતી માગવાડીના મિશ્રણ જેવી (માળની) એ બે ભાષાઓ આ બધા ભાગનું સાંસ્કૃતિક એકત્વ સિદ્ધ કરે છે ?

લાટ દેશની મીમા વખતોત્પત્તિ બદલાયા કદી છે વાત્સ્યાયન મુત્રનો ટીકાકાર જયમગય માળવાની પત્રિમે અપગ્માલવ (કુગરપુર, વાસવાડા, દાહોદ વગેરે ભાગ) અને એની પત્રિમે લાટ દેશ એમ

૧ લાટને માટે અનેક અનુમાનો વિદ્વાનોએ કરેલા છે રાષ્ટ્રનું લાટ થયું એ તો હવે કેટલાક માનતા નથી તે બદલાર છે ગૂજરાત શબ્દમા જ ગુર્જર અને લાટનું ગૂજરાત થયું એ મત પણ ખરો નથી જણાનો લાટના "ટ" નો "ત" કેમ થયો એમ એ- વિદ્વાને શકા કરેલી અને તેના દાખલામા આખી ભાષામા દોષરત્ર કોતર થયું છે તે સિવાય બીજો દાખલો નથી એ- કહેલું શક છે, પરંતુ પૈશાચી ભાષામા એમ થાય છે એમ બીજા વિદ્વાનોના મત થયા તે બદલ તેમ દોષ પરંતુ ગૂજરાત શબ્દમા લાટ જોવાયું નથી એ તો સ્પષ્ટ છે, લાટ નામ પરદેશીઓએ વાપરેલું છે તેથી કે અર્થિક અજ્ઞાતા ગૌર સુપ્રદાય ગ્રામે તેનો સુખધ દોષ તેથી કે અથવા તે કારણને લીધે પરદેશીઓ અને ધાર્મિક વિરોધના સુખધ વચરના લેખમા જ એ નામ વાપરે છે, એ નામની હત્પનિષ્ઠ અને અનુમાનો બેટુ એક અનુમાન એ ખલાલના હત્પ-દાસના પદેલા પરિશિષ્ટમા ચર્ચેલું છે અને એમા સિવલિંગના સુપ્રદાય ગ્રામે સુખધથી એ નામ પડ્યું હોય એમ બતાવવી ચર્ચા કરી છે, વધુ રસ દોષ સોજે તે બેચી,

કહે છે. નર્મદાની દક્ષિણે દક્ષિણપંથ કહે છે, જ્યારે એક ખેડાથી સુરત સુધી પણ એક વખત લાટની હદ ગણાઈ છે. મંજુશ્રીમૂલકરપમાં ઉલ્લેખથી પ્રશ્નિમતા આખા સમુદ્રકિનારાના દેશને લાટ દેશ કહેવો છે. સુરતના કિનારાને અપરાંત અને અનૂપને નામે પણ પ્રાચીન ઉલ્લેખ મળે છે. લાટ નામ લોકાચારમાં અને પરદેશીઓએ વધારે વાપરેલું છે અને ધાર્મિક પ્રાચીન સાહિત્યમાં નથી એ બહુ જ સૂચક છે. પરદેશીઓ તો એક વખત અરબીસમુદ્રને પણ લાટનો સમુદ્ર કહેતા હતા. ફારસીમાં લાટને લાર લખે છે. આ લાર દેશમાં નર્મદાને કિનારે કાયાવરોહણ (કારાવણ) ગામમાં આઘ પાશુપતાચાર્ય લકુલીશનો અવતાર થયો હતો એમ શૈવો માને છે; અને આખા શૈવ સંપ્રદાયની નહિ તો શૈવ સંપ્રદાયની મુખ્ય શાખા તરીકે પાશુપત સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ લાટમાં આપણા પ્રાંતમાં થઈ ત્યાંથી ચારે બાજુ પ્રસરી એ બનાવ આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ઘણો મહત્વનો છે.^૧

પુરાણો અને ખીજ પ્રાચીન સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રંથો, ગ્રીક વગેરે પરદેશીઓ અને ઉટ્ટીણ લેખો વગેરેમાં આવેલાં પ્રાચીન સ્થળો ઘણાં છે, ઘણાંનો પત્તો લાગ્યો નથી અને ઘણાં આજે ઓળખાય છે, એ બધાંની યાદી આપવાનો આ પ્રસંગ નથી. જરૂરી સ્થળોનો નિર્દેશ યથાસ્થાને કરીશું. અરબ મુસાફરોના ઉલ્લેખોમાં દેશી નામો વિચિત્ર રીતે લખેલાં છે તે સિવાય કંઈ નવું નથી. પરંતુ આગળ યથાસ્થાને એની નોંધ પણ લઈશું. ખીજ મહત્વની વાત એ છે કે ગૂજરાત નામ શાથી અને ક્યારે પડ્યું, એ બાબતમાં વિદ્વાનોએ ઘણી ચર્ચા કરેલી છે અને તે પણ યથાસ્થાને જરૂર પૂરતી નોંધશું. અહીં માત્ર જે સ્થળોએ પ્રાચીનકાળમાં—ગૂજરાત નામ પડતા પહેલાં—એની સંસ્કારિતા ઘડવામાં ભાગ લેજોયો તેની ટૂંકમાં નોંધ લીધી છે.^૨

૧. આ બાબત પણ ખંભાતના ઇતિહાસમાં આધારો બતાવીને ચર્ચા છે.

૨. વિનયચંદ્રની કાવ્યશિક્ષામાં કેટલાંક ભૌગોલિક સ્થળો આપેલાં છે, તે ગૂજરાત નામ પડ્યા પછીનાં છે છતાં પૌરાણિક આધારથી બનેલાં છે, તેમાં

સામાજિક ઘડતરમાં લૌગોલિક સ્થળોએ ભૂગર્ભો ભાગ

ગૂજરાતના લૌગોલિક સ્થળોએ ગૂજરાતી સંસ્કૃતિમાં ખાસ કરીને સામાજિક બાબતમાં એક અગત્યનો ભાગ લેવાયો છે તે અહીં

દરેક સ્થળની માથે સખ્યાઓ આપેલી છે અને તે જેની સખ્યા છે તે જણાવેલું નથી પરંતુ જ્ઞાત્ય તે ગામોની સખ્યા હોય એમ લાગે છે, આ સખ્યા પણ ગણાશે જેવી જણાય છે હતા ગૂજરાતના જ્ઞાત્ય સ્થળોનાં નામો રસમય દેવાથી અને ઉપર કહ્યું તે મમયના ઘણા નામો હોવાથી અહીં આપવા થોડા લાગે છે—કુલ ભારતના ચોવીસ દેશો જોઈ છે તેમાં પાશ્ચિમમાં આ પ્રમાણે છે—માલવ, લોરિત, પશ્ચિમ ગંધ, વાલ્લભ, સૌરાષ્ટ્ર, કંજલુ, લાટ, શ્રીમાય, અર્ધુદ, મેદપાટ, મરુ, વરેન્દ્ર, યમુના, એટલા કહે છે અને વચ્ચે બીજા દિશાના કહી વળી આવતી, કિરાત, મૌવીર, ગુર્જર વગેરે કહે છે આમાં માળના અને આવતી, મૌરાષ્ટ્ર અને વાલ્લભ, શ્રીમાય અને અર્ધુદ વગેરે લગભગ એક જ ભૂમિવિભાગ જુદા તરીકે લીધા છે ગુર્જર દેશને ઉત્તરપથ અને સિંધુની વચ્ચે લખ્યો છે અને કમ વિચિત્ર છે, હતા નો કમમાં લખ્યા છે એમ માનીએ તો આ ગુર્જર દેશ તે પાળળનો વિભાગ માનવો કે રાજપુતાનાનો અમલ ગુર્જર દેશ માનવો તે સમજાય તેવું નથી આશીર દેશને મહાગાંધી અને નર્મદા તટ માથે દર્શાવવામાં ગણાવ્યો છે

એ પછી પશ્ચિમ દેશની વિગત આપે છે તે પણ રસમય છે દિગ્વિભાગી વગેરે (હીંગવાણી ?) ૬, પત્તન વગેરે (પાટણ) ૧૨, માતર વગેરે ૨૮, વડ્ડ વગેરે ૩૬, (આ વડ્ડ નામના ગૂજરાતમાં બે ગામ છે તેમાં ન્યુ ?) ભાલિજી (ભાલેજ) વગેરે ૪૦, હર્ષપુર (હરમોહ ?) વગેરે ૫૨, શ્રીનાથ વગેરે ૫૮ (પેટલાદ પામેતુ નાર કે શ્રીનગર ?), જળુચર વગેરે ૬૦ (સચ્ચને કેમ છોડી દીધું હશે તે સમજાય તેવું નથી), પડવાણ (વડવાણ ?) વગેરે ૭૬ (જૂનું નામ વર્તમાન કમ ન લખ્યું ? અગર બીજું કોઈ જાન હોય ?), દર્શાવતી (રમેઈ) વગેરે ૮૪, પેટલાપદ (પેટલાદ) વગેરે ૧૦૪ (શુ આ ચરોતરનું મુખ્ય ગામ હશે ?), પદિરાલુકા વગેરે (ખેરાલુ ?) ૧૧૦, ભોગપુર વગેરે ૧૧૬ (આ જામ પ્રમદ્યિતામણિમાં પણ આવે છે ખસાતથી માળવા જતા આવે તેન જણાય છે પરંતુ મને તેનો પત્તો લાગ્યો નથી), ધવલકુલ (ધોળા) વગેરે ૫૦૦, માહુવાસ વગેરે ૪૦૦ (આ મહેવાસ હશે કે બીજું અને તેની સખ્યા

ભૂતવું ન જોઈએ. જોકે એનું પરિણામ સારું કે ખોટું છે તે ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. આ વાત ગુજરાતની જ્ઞાતિઓને લગતી છે. લોકોને લીધે સ્થળોનાં નામ કે સ્થળોને લીધે લોકોનાં નામ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએ મળે છે, પણ ગુજરાતમાં એની વિશેષતા બરા વિચિત્ર હદ સુધી ગયેલી છે. ઘણી જ્ઞાતિઓ-ખાસ કરીને ઉચ્ચ વર્ગોની જ્ઞાતિઓ અને તેની ઉપજ્ઞાતિઓનાં નામો લૌગોલિક સ્થળોને લીધે પડેલાં છે. નાગર, મોદ, શ્રીમાળી વગેરે આજણુ વાણિયાની અનેક નાતોનાં નામો પ્રાચીન લૌગોલિક સ્થળોને લીધે પડેલાં છે. લાટના લાડ વાણિયા ઉપરાંત શ્રીમાળીઓમાં જે લાટમાં ગયા તે લાડુઆ શ્રીમાળી ગણાય છે. ગામોનાં નામો ઉપરથી પડેલાં જ્ઞાતિઓનાં નામો અસંખ્ય છે અને તેના ઇતિહાસ પ્રાચીન અને રસમય છે. ઘણાં પ્રાચીન સ્થળોને ચાર યુગનાં ચાર જુદાં નામો આપી પૌરાણિક

એ કાંઈ સ્પષ્ટ થતું નથી.); કૌંશલ (કોંશલ) વગેરે ૧૪૧૪; ચંદ્રાવતી વગેરે ૧૮૦૦ (આજુ પાસેનું ચંદ્રાવતી); મહીતટમ (મહીકઠિ) ૨૨૦૦; સુરાષ્ટ્ર ૬૦૦૦; લાટ દેશ ૨૧૦૦૦; ગુર્જર દેશ અને પરિત ૭૦૦૦૦ (આ ગુર્જર દેશ ઉપર કહ્યું તેમ મારવાડથી પંજાબ સુધીનો હોય તો નવાઈ નથી. પારત અગર પારદ દેશ તેની પશ્ચિમનો કોઈ દેશ છે); બ્રાહ્મણ-પાટક (બ્રાહ્મણવાહુ-બહુમનાગાદ-સિંધ) ૩૫૦૦૦૦. (આ રકમને અહ્મડ લક્ષાણિ કહે છે. અહ્મડ એ ઉડાનું રૂપાંતર છે એટલે સારાત્રણ); ડાહલ (ત્રૈપુર-ચેદી મંચ હિંદ) ૬૦૦૦૦૦; માળવા ૧૮૦૦૦૬૨; કાન્યકુબ્જ (કોનાજ-મંચ-દેશ) ૨૬૦૦૦૦૦; આટલું લખીને અનંતરં ઉત્તરાપથ દક્ષિણાપથ ચેતિ.-આની પછી ઉત્તરાપથ અને દક્ષિણાપથ-એમ લખે છે. આમાં પશ્ચિમ ઉપરાંત મંચહિંદનો સમાવેશ પણ કર્યો લાગે છે. સખ્યા લાટચારણોની અતિશયોક્તિ-ને પણ વટાવી જાય તેવી જણાય છે. પરંતુ ગુજરાતનાં ગામો જેમાંનાં ઘણાં ખરાં આજે-પણ જોડે છે તેમની સખ્યા તે તે તાલુકાનાં ગામોની સખ્યા હોય એવું ખરું સમજાય છે. જોકે રાજ્યાતનાં છ બાર વગેરે સમજાય તેમ નથી. લેખકને પાટણથી ચરેતર વગેરે મંચ ગુજરાતની માહિતી કીક જણાય છે.